

УДК 930.25[477+560]“1917/1921”

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: matio@ukr.net

АРХІВНА СКЛАДОВА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІДНОСИН ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

У статті висвітлено склад і зміст документів, що зберігаються в українських архівах і містять інформацію про інституційну історію дипломатичних представництв України в Туреччині й Туреччини в Україні за доби Української революції 1917–1921 років. Дослідження історії українсько-турецьких дипломатичних відносин 1917–1920-х років потребує вивчення архівних документів. Вони зберігаються в архівах України, Туреччини, Польщі, Австрії, Канади та інших країн. Ці питання вивчали зокрема турецькі дослідники: професори Хакан Кирилми та Мехмет Фархі Фурат, український науковець і дипломат Богдан Сергійчук. Основний комплекс документів, що відображає діяльність українських представництв у Туреччині й турецьких в Україні, зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Перша частина документів цього комплексу відображає перебіг брестських мирних переговорів. Підписаний 9 лютого (новий стиль) 1918 року в Бресті-Литовську мирний договір Української Народної Республіки з країнами Четверного союзу (в тому числі — з Османською імперією) став початком українсько-турецьких міждержавних відносин у ХХ ст. У Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г.С. Пшеничного зберігаються фотодокументи, які відтворюють перебіг переговорів та образи їх учасників. У ЦДАВО зберігся й комплекс документів, пов'язаних із діяльністю в Києві представників Османської імперії. Турецькі дипломати прибули до Києва 8 вересня. Консул Магомет Алі бей прибув до Одеси 21 вересня 1918 року. Першочергові завдання консулів розглядалися як захист інтересів турецькопідданих та організація виїзду цивільних громадян і звільнених військовополонених турків. Інформація про діяльність консульства Османської імперії в Одесі збергалася як у ЦДАВО, так і в Державному архіві Одеської області. Інформацію про становище турецьких підданих містять документи ф. 4

(Народного комісаріату закордонних справ УСРР) і ф. 4205 (Управління Уповноваженого НКЗС в Київському районі). Державного архіву Київської області. Інформація, що міститься в документах, які зберігаються в українських архівах, засвідчує перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Українська Держава, представництво Османської імперії у Києві, Посольство України в Туреччині, Брестський мирний договір.

Iryna Matiash

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: matio@ukr.net

ARCHIVE COMPONENT OF THE SOURCE BASE OF STUDIES ON THE UKRAINIAN-TURKISH RELATIONS DURING THE 1917–1921 UKRAINIAN REVOLUTION

The article describes the composition and content of archival documents stored in the Ukrainian archives and containing information on the institutional history of the diplomatic missions of Ukraine in Turkey and Turkey in Ukraine during the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The study of the Ukrainian-Turkish diplomatic relation history in 1917–1920 demands to research archival documents which are kept in the archives of Ukraine, Turkey, Poland, Austria, Canada and other countries. The Turkish scholars Khakan Kyrymly and Makhmet Farkhi Furat, the Ukrainian scientist and diplomat Bohdan Serhiichuk shed light on certain aspects of this topic in their scientific publications. A core set of documents reflecting the activity of Ukrainian mission in Turkey and Turkish mission in Ukraine is presented at the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine). The first part of this documents reflects the process of Brest peaceful negotiations. Signed at Brest-Litovsk on February 9, 1918 peaceful agreement of the Ukrainian National Republic with countries of the Quadruple Alliance (including the Ottoman Empire) became the beginning of Ukrainian-Turkish interstate relations in the 20th century. The Central State CinePhotoPhono Archives of Ukraine named after H. Pshenychnyi keeps photographs imaging the negotiation process and its participants. The set of documents, related to the activity of representatives of the Ottoman Empire in Kyiv, is preserved in the Central State Archive of Supreme Bodies of Power

and Government of Ukraine. The Turkish diplomats arrived in Kyiv on September 8. On September 20, 2018 Consul Mahomet Ali Bei went to Odessa. Priority tasks of consuls had been considered as the protection of Turkish nationals and organization of the departure of civilians and released Turkish prisoners of war. Information about the activities of the Consulate of the Ottoman Empire in Odessa have been preserved in the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and in the State archives of Odessa Region. The information on the situation of Turkish nationals is contained in documents fund 4 (The National Commissariat of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR) and fund 4205 (Office of the Plenipotentiary of the PCIA in Kyiv area). Archive information, placed in documents, preserved in Ukrainian and foreign archives, demonstrate perspectives for further surveys.

Keywords: *Ukrainian People's Republic, Ukrainian State, Mission of the Ottoman Empire in Kiev, Embassy of Ukraine in Turkey, Brest Peace Treaty.*

Дослідження інституційної історії української дипломатичної і консульської служби має науковий інтерес у контексті світової історії дипломатії. Їх активізації сприяло відзначення на державному рівні відповідно до Указу Президента України № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» від 22 січня 2016 року століття Української революції 1917–1921 років та української дипломатичної служби, формування якої невіддільне від історії державотворення України. Окремим напрямом таких досліджень є вивчення діяльності українських дипломатичних місій у зарубіжних країнах та іноземних представництв в Українській Народній Республіці/Українській Державі в 1917–1919 роках. Активно працюють у цьому напрямку І.Б. Дацків¹, Б.В. Сергійчук², В.І.Сергійчук³ та ін.

Серед іноземних представництв, відкритих у цей час, було Посольство Османської імперії. Український уряд також скерував до Стамбула свого посла. Реконструкція діяльності українського й османського представництв, як і подій, пов'язаних зі встановленням українсько-турецьких дипломатичних відносин, потребує вивчення документів, що зберігаються в архівах України, Туреччини та інших країн.

Джерельну базу дослідження історії діяльності турецького представництва в Українській державі та українських посольств у Стамбулі складає архівна інформація первинного (архівні документи, що відклалися у фондах українських і зарубіжних архівів) та вторинного (архівні довідники, в тому числі огляди архівних фондів) рівня; нормативні акти, пов'язані з особливостями їх функціонування та взаємодії із зовнішньополітичними відомствами; збірники архівних документів; пе-

ріодика; спогади учасників подій. З огляду на специфіку досліджуваної тематики український і зарубіжний комплекси джерельної бази мають рівноцінне значення, оскільки архівна інформація унікальна і взаємодоповнювана. В Україні відомі праці турецьких дослідників — професорів Хакана Кирилми⁴ та Мехмета Фархі Фурата⁵, які актуалізують архівну інформацію, виявлену в турецьких архівах. Український науковець і дипломат Богдан Сергійчук⁶ висвітлив склад документів з історії українського дипломатичного представництва турецьких архівів. Документи з інституційної історії українсько-турецьких відносин зберігаються і в архівах інших країнах, виявлення яких лише триває. Окрім турецьких архівів, документи з досліджуваної тематики виявлено зокрема в Центральному державному архіві Болгарії, Політичному архіві Німеччини, Архіві Осередку української культури і освіти у Вінніпегу (Манітоба, Канада).

Український комплекс джерельної бази історії українсько-турецьких відносин зосереджено у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Київської області. Найбільший за обсягом та інформативністю масив документів цього комплексу, утворених у діяльності органів влади: Української Центральної Ради, Генерального Секретаріату УЦР, Кабінету міністрів Української Держави, Канцелярії Директорії УНР, МВС Української Держави, Міністерства фінансів та інших державних органів УНР і Української Держави, зокрема профільного відомства (Генерального секретаріату справ міжнародних, МЗС УНР, МЗС Української Держави), Посольства УНР/Української Держави у Стамбулі, Посольства Османської імперії у Києві, зберігається також у ф. 3694 «Надзвичайне посольство УРСР в Треччині, м. Анкара», фондах особового походження. Листування про евакуацію військовополонених і біженців за 1919–1920 роки Генерального Консульства Туреччини в Одесі міститься у фондах Державного архіву Одеської області. Інформація про захист турецьких громадян у Києві після виїзду османського посольства зосереджена в фондах Державного архіву Київської області.

Частину інформації, що міститься в фондах цих архівів, запроваджено до наукового обігу шляхом публікації збірників документів: «Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.)»⁷, «Дипломатія УНР і Української Держави в документах і спогадах сучасників»⁸, з відповідним науковим апаратом⁹.

Питання встановлення консульських та дипломатичних відносин між Україною й Османською імперією в 1917–1918 роках стали предметом обговорення на міжнародній науковій конференції «Україна і Туреччина:

століття взаємної дипломатичної присутності» (Анкара, 26 вересня 2018 р.). Такі міжнародні зустрічі науковців відкривають нові можливості в обміні інформацією джерельного значення у зв'язку розпорошеністю в різних країнах архівних документів.

Завдання цієї публікації полягає у висвітленні складу і змісту документів про діяльність представництв Османської імперії в Україні та українського посольства в Туреччині, що зберігаються в українських архівах

Перша частина українського комплексу документів, пов'язаних з діяльністю українських представництв в Османській імперії і турецьких в Україні, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, відображає перебіг брестських мирних переговорів. Саме підписаний 9 лютого 1918 року в Бресті-Литовську мирний договір Української Народної Республіки з країнами Четверного союзу (в тому числі — з Османською імперією) склав правове підґрунтя українсько-турецьких міждержавних відносин у ХХ ст. Численні чернетки тексту закону (в тому числі турецькою мовою) засвідчують редакційну роботу над ним. Цей міжнародно-правовий акт передбачав негайне встановлення дипломатичних і консульських зносин (ст. IV), звільнення військовополонених (ст. VI), започаткування товарообміну (ст. VII) між країнами-підписантами¹⁰. З турецького боку договір підписали Великий Візир і міністр внутрішніх справ, член Османської Палати Мехмед Талаат-паша; міністр закордонних справ, член Османської Палати Ахмед Нессімі-бей; колишній Великий Візир, сенатор і посол Туреччини в Берліні, член Османської Палати Ібрагім Хаккі-паша; генерал кавалерії, колишній міністр оборони Ахмед Ізет-паша, з українського — офіційно уповноважені делегати Центральної Ради УНР: Олександр Севрюк, Микола Любинський та Микола Левитський. Збережені в ЦДАВО України документи особового походження дають підстави для порівняння українських і турецьких представників за віком. Українські делегати були значно молодшими за досвідчених і поважних турецьких дипломатів: О.О. Севрюку було 25 років, М.М. Любинському — 27, а найстаршому М.Г. Левитському — 35. Проте їхні промови під час засідань і в кулуарах були досить емоційними й переконливими. Думка М.М. Любинського, висловлена на пленарному засіданні 1 лютого про те, що «заяви більшовиків про цілковиту волю народів Росії — це лише грубі демагогічні засоби...», очевидно, мала вплив на турецьких учасників засідання. Делегація Османської імперії нагадала проголошені радянською делегацією принципи права націй на самовизначення й запропонувала визнати за українською стороною виключне право самим вирішувати свою долю¹¹. В Центральному державному кінофотофоноархіві України імені

Г.С. Пшеничного зберігаються фотодокументи, які відтворюють перебіг переговорів та образи їхніх учасників. Фотодокументи з цієї тематики відклалися також у Центральному державному архіві Болгарії та Політичному архіві Німеччини.

У фонді 2592 (Міністерство закордонних справ УНР) ЦДАВО України збереглися протоколи записів переговорів, проекти тексту основного та додаткового договору, повідомлення про переговори української і турецької делегацій, телеграми тощо. Особливий інтерес становлять зокрема два примірники тексту договору турецькою мовою, текст французькою мовою з відповідними підписами та печаткою, три варіанти тексту додаткового договору українською мовою, інформація про спеціальну зустріч делегацій та список членів турецької делегації із зазначенням номерів помешкань. Документально засвідчено, що переговори української і турецької делегацій відбулися 17 січня 1918 року. Ключовим було обговорення проблеми визначення кордонів України, особливо південних і східних, сусідства відносно Чорного моря. Турецькі переговорники наголосили, що питання Чорного моря і проїзду через Дарданелли мають бути «пробним каменем» для дружніх відносин між двома державами. Щодо Кавказу українська делегація заявила, що відносини УНР з Кавказом «щирі та дружні», але Україна відмежовується від справи внутрішньої організації Кавказу. Загалом учасники зустрічі вирішили, що українсько-турецький договір можна буде підписати одразу після підписання основного договору.

Додаткова угода між Українською Народною Республікою й Османською імперією унормувала ширші аспекти встановлення українсько-турецьких двосторонніх відносин. Такі угоди було укладено з усіма країнами-підписантами Брестського мирного договору 12 лютого 1918 року. Її підписали ті самі відповідальні особи, що підписували загальний договір. Зокрема, додатковою угодою визначалося призначення генеральних консулів, консулів і віце-консулів після ратифікації з дотриманням принципу взаємності. Визнавалася потреба підготовки консульської конвенції та інших актів, необхідних для регулювання міждержавних відносин. Економічні відносини до підписання остаточного договору в цій сфері передбачалося регулювати на засадах режиму найбільшого сприяння.

Брестський мирний договір підлягав ратифікації. Місцем обміну ратифікаційними грамотами було визначено Відень. Відомо, що УНР першою ратифікувала Брестський мирний договір 17 березня 1918 року. За результатами обговорення положень першого для УНР міжнародного акта на засіданнях Малої Ради було оголошено: «Ми, Українська Центральна Рада, ухвалили: ... мировий договір затвердити, ратифікувати і

виконувати твердо і непохитно нині і на потім будучі часи, а Раді Народних Міністрів наказати і перевести обмін ратифікаційних актів в місці, зазначеному в договорі»¹². Для організації якнайшвидшого доправлення ратифікаційних грамот інших країн до Києва того ж дня було вирішено відрядити до Берліна Олександра Севрюка, до Відня — Андрія Яковлів, до Стамбула — Миколу Левитського. Тобто, двоє з трьох осіб, які підписали договір, стали першими дипломатами УНР у Німеччині й Туреччині. Третій — М. Любинський — очолив Міністерство закордонних справ. Всі вони працювали лише до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р.

У ЦДАВО України відкладалася копія вірчої грамоти Миколи Левитського щодо тимчасового представництва інтересів УНР у Туреччині, датована 8 квітня 1918 року¹³. Того ж дня він вирушив до Стамбула через Відень разом з секретарем М. Вовком-Вовченком і урядовцем М. Ковальським. У Відні український посол відвідав турецького посланника Хільміпашу. У ЦДАВО України збереглася копія уповноважувальної грамоти М.Г. Левитського та звіт про діяльність посольства з 8 по 28 квітня¹⁴. На місце призначення місія прибула 19 квітня. Її зустрів представник турецького МЗС і провів до Пера-палас готелю, де були підготовлені приміщення для українських представників. 22 квітня український представник вручив оригінал вірчої грамоти Великому Візирю і копії — міністру закордонних справ. Того ж дня він відвіз візитні картки всім турецьким міністрам, муфтію Константинополя та австрійському, німецькому й болгарському послам. Упродовж тижня він обмінювався офіційними візитами з представниками дипломатичного корпусу. Однак за тиждень в Україні відбувся державний переворот. До влади прийшов гетьман Павло Скоропадський. Вже в середині травня було ухвалено рішення про відкликання призначених Українською Центральною Радою дипломатичних представників у Відні й Стамбулі. У ЦДАВО України збереглися лист виконувача обов'язків міністра закордонних справ Української Держави М.П. Василенка до посла УНР у Стамбулі М.Г. Левитського щодо його відкликання та відповідь М.Г. Левитського. Точне датування цих листів дозволяє спростувати відоме в українській історіографії твердження про те, що М.Г. Левитський, не вважаючи за можливе співпрацювати з новим урядом, подав рапорт про відставку. Лист М.П. Василенка датовано 15 травня 1918 року, а відповідь — 26 травня 1918 року. Утім, лист-відповідь містить формулювання «вважаючи неможливим співробітничати з урядом, який зараз постав на Україні»¹⁵. Однак рішення про його відставку на той момент уже було прийнято.

Зберігся в фонді 3766 (Міністерство закордонних справ Української Держави) ЦДАВО України й комплекс документів, пов'язаних із діяль-

ністю в Києві представників Османської імперії. Згідно з виявленими українським дослідником і дипломатом Б.В. Сергійчуком у турецьких архівах документами, першу спробу сформувати дипломатичну місію до Києва османським урядом було здійснено в травні 1918 року. На посаду посла в Українській Державі планувалося перевести керівника місії у Петрограді Фахреттіна Бея з виплатою щомісячно премії у сумі 30 тис. курушів, окрім заробітної платні¹⁶. Такі дії уряду свідчили про важливість для Османської імперії встановлення офіційних відносин з Українською Державою, однак до ратифікації Брестського мирного договору турецька місія не виїхала.

Гетьман Павло Скоропадський визнав зобов'язання Української Держави за Брестським мирним договором. Ратифікація його урядом відбулася 12 червня 1918 року. 15 травня 1918 року було прийнято відставку М.Г. Левитського. Протягом деякого часу йому заміни не надсилали. Після відмови М.Г. Левитського зустріти новопризначеного посла, щоб передати справи, до середини червня посольством керував М. Вовк-Вовченко, потім — Петро Чикаленко. 10 липня відповідне призначення отримав правник Олександр Кістяківський, але з виїздом зволікав. У ЦДАВО України збереглися численні документи, пов'язані з організацією його від'їзду.

Турецька сторона діяла послідовніше. Як зауважував турецький учений проф. Хакан Кирилми, ратифікація мирного договору з Україною мала надзвичайне значення для Туреччини як перший переможний договір за три з половиною роки виснажливої війни¹⁷. Відтак турецькі депутати під час ратифікації у Меджлісі Мебусані зустріли оваціями доповідь міністра закордонних справ Ахмеда Несімі-бея, який наголосив на економічних перевагах договору. Османська імперія очікувала на виконання Українською Державою зобов'язань щодо постачання продовольства, худоби, вугілля та військової продукції¹⁸.

З урахуванням цих очікувань формувався склад представництва Османської імперії в Українській Державі. Головою османської дипломатичної місії та уповноваженим міністром став 48-річний державний діяч, колишній османський посол у Греції Ахмед Мухтар-бей Моллаоглу (Ahmet Muhtar Mollaoglu, 1870–1934)¹⁹. На посаду генерального консула в Києві за поданням Міністерства закордонних справ до Адміністрації Великого візира було призначено указом султана Мехмеда IV Вахдеттіна від 15 липня 1918 року колишнього депутата турецького парламенту від міста Кютах'я Ахмеда Феріда-Бея Тека (Ahmet Ferit Tek, 1878–1971)²⁰. До Харкова мав вирушити консул Рухи Бей Абдулгаді, призначений 12 серпня, до Одеси — Ебурізз Намік-бей, призначений 3 вересня. Всі вони з'явилися в українських містах лише восени, після обміну

ратифікаційними грамотами у Відні. Процедуру обміну виконали 22 серпня 1918 року в приміщенні посольства Османської імперії на вулиці принца Євгенія повноважний посол Османської імперії в Австро-Угорській імперії Хусейн Гільмі-паша та радник посольства Української Держави в Австро-Угорській імперії, заступник посла І.С. Токаржевський-Карашевич²¹. В урочистій церемонії взяли участь секретарі посольств, які склали протокол²². Документи про обмін ратифікаційними грамотами достатньо повно збереглися в ЦДАВО України, однак тексту ратифікаційної грамоти Османської імперії в українських архівах не виявлено.

Вірчу грамоту Ахмеда Мухтар-бея було підписано 30 серпня. Повідомлення про приїзд турецьких представників МЗС Української Держави отримало ще 6 серпня і негайно дало відповідні доручення щодо надання їм «в кращім кварталі в центрі міста» приміщення в центрі столиці²³. У фондах ЦДАВО України збереглася копія вірчої грамоти посла та документи про пошуки приміщення для розташування османського представництва. Знайти належні будинки в Києві того часу було дуже складно через «перенаселеність» української столиці. Спершу йшлося про 2, потім — про 3, далі — про 6–7, зрештою про 10 кімнат для розташування співробітників генерального консульства з родинами. Українська Держава намагалася виконати зобов'язання, зафіксовані не лише в загальному договорі, але й у додатковій угоді Брестського мирного договору, підписаній між УНР і Османською імперією 12 лютого 1918 року. Зокрема цим документом визначалася можливість призначення генеральних консулів, консулів і віце-консулів після ратифікації з дотриманням принципу взаємності; визнавалася потреба підготовки консульської конвенції та інших актів, необхідних для регулювання міждержавних відносин; передбачалося ведення економічних відносин до підписання остаточного договору в цій сфері на засадах режиму найбільшого сприяння. Як прийнятні для поселення османських дипломатів розглядалися приміщення найкращих київських готелів — готелю Григорія Гладинюка на розі Фундуклеївської (нині — Богдана Хмельницького) та Ново-Єлизаветинської (нині — Пушкінська) вулиць та «Франсуа» на розі Фундуклеївської і Володимирської вулиць.

На Міністерство військових справ покладалася обов'язок надати турецькому представництву «один із кращих самоходів», а МЗС забезпечувало бензином²⁴. На запит від 2 вересня 1918 року здійснювалися заходи щодо забезпечення членів дипломатичної місії «харчовими картками», оскільки турецький уряд взяв на себе постачання дипломатичного й консульського корпусу в Стамбулі²⁵.

Як свідчать архівні документи, турецькі дипломати прибули до Києва 8 вересня 1918 року. Разом із очільником місії приїхали старший секретар

посольства Сервер Джемал-бей та секретар Алі Мухтар-бей²⁶. Прибуття османських представників напередодні широко висвітлювала київська преса. Одним із перших мав прийти генеральний консул Ахмед Ферід-бей²⁷. Напередодні їхнього приїзду 7 вересня 1918 року на території України було скасовано чинність російських законів, виданих під час війни, починаючи з 19 липня 1914 року, які обмежували цивільні права колишніх російських, а нині українських громадян, що походили з Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини та Болгарії²⁸. У зв'язку з цим очікувалися звернення до консулів. Однак найпершим завданням з обох боків була організація торговельних відносин. Документи, що збереглися у фонді 3766 (Міністерство закордонних справ Української Держави), підтверджують інтенсивність переговорів з цього питання.

Спочатку для потреб консульства було відведено приміщення в готелі «Франсуа» на вулиці Жилянській, 23²⁹. Сюди вже у вересні 1918 року надійшов лист від директора департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства торгівлі Ф. Короліва до Генерального консульства Османської імперії з пропозиціями щодо товарообміну між Україною й Туреччиною³⁰. На доповнення до особистих переговорів члена ради при міністерстві торгівлі і промисловості С.П. Тимошенка департамент зовнішньої торгівлі запропонував в обмін на бензин, нафту, машинні жири з Батумі постачати хліб, пшеницю, ячмінь, цукор і залізо. Розрахунок пропонувалося здійснювати на еквівалентній основі продуктами. Український уряд брав на себе домовленості з Німеччиною й Австро-Угорщиною про те, що цей цукор буде наданий поза тими кількостями, які Туреччина мала отримати на підставі спільного договору³¹. Як базові розглядалися ціни, зазначені в загальному договорі. Є в документах і відомості про розташування представництва в трьох кімнатах готелю Г. Гладинюка³².

На момент прибуття османської місії до Києва гетьман П.П. Скоропадський перебував у Берліні з державним візитом. Відтак посол Мухтар бей спершу вручив копію вірчої грамоти «делегатії керівників Української Держави» у складі прем'єр-міністра Ф.А. Лизогуба, військового міністра та міністра юстиції³³.

Про вручення 24 вересня 1918 року главою османської місії вірчої грамоти гетьману повідомляла київська преса³⁴. Надзвичайного посла й уповноваженого міністра Османської імперії при уряді Української Держави Ахмеда Мухтара-бея на церемонії супроводжував старший секретар посольства Сервер Джемал-бей, старший радник МЗС Української Держави Т.М. Галіп та два українські офіцери, закріплені за турецьким посольством. В урочистостях взяли участь заступник міністра закордонних справ О.О. Палтов, начальник гетьманського штабу генеральний

хорунжий Г.Я. Стеллецький, генеральний хорунжий В.В. Дашкевич-Горбацький та інші українські посадовці. У своїй промові турецький посол наголосив, що хотів вручити вірчу грамоту особисто главі держави, тому чекав на його повернення з Німеччини. Головна причина очікування полягала в бажанні повідомити, що його імператорська величність султан і його уряд «визнали з великою симпатією факт незалежності України» і мають намір підтримувати нині й в майбутньому дружні відносини з Україною³⁵. Своїм важливим завданням посол назвав налагодження економічних відносин і запевнив, що докладатиме зусиль до розвитку українсько-турецької дружби, яка має глибокі історичні корені³⁶. Гетьман у відповідь подякував за доброзичливе ставлення султана до молодой Української Держави і висловив упевненість у тому, що двосторонні відносини розвиватимуться на користь обох держав. У періодиці збереглися також згадки про оздоблення столу, за яким відбувався обід гетьмана з турецькими дипломатами, червоними й білими живими квітами у формі півмісяця й зірки³⁷. Таке оздоблення підкреслювало урочистість події. Родинні герби або ініціали викладали з квітів у гетьманському палаці на столах за сніданком або обідом на честь знатних гостей. Під час обіду з турецькими представниками в такий спосіб вшанували дипломатів Османської імперії. Офіційна частина церемонії закінчилася фотографуванням гетьмана з османською делегацією в саду палацу. Слід зауважити, що цього фото досі не виявлено ні в українських, ні в зарубіжних архівах.

12 жовтня МЗС Української Держави підтвердило повноваження посла Ахмеда Мухтара-бея, генерального консула Османського уряду в Києві Ахмеда Ферід-бея, в Одесі — Ебуріза Наміка-бея та в Харкові — Рухи-бея Абдулгаді³⁸. МЗС Української Держави скерувало відповідну інформацію до Харківського губернського старости, головного уповноваженого при австрійському командуванні отамана та Одеського міського отамана з проханням не чинити «ніяких перепон при переїзді чи проживанні»³⁹ та «вжити всіх заходів для допомоги» консулам у їхній роботі⁴⁰. Охоронні грамоти для турецьких дипломатів збереглися в ЦДАВО України.

Першочергові завдання консулів розглядалися як захист інтересів турецькопідданих та організація виїзду цивільних громадян і звільнених військовополонених турків. Зокрема велика кількість таких осіб зібралася в Одеському районі. Консул Магомет Алі бей виїхав до Одеси 20 вересня 1918 року кур'єрським потягом⁴¹. Консульство Османської імперії розташовувалося в Одесі за адресою вул. Ніжинська, буд. 66. Обов'язки секретаря почав виконувати Г. Георгіаді. З проханням про евакуацію з Одеси 130 колишніх вояків турецької армії, які залишалися в місті

напередодні настання холодів роззуті, голодні й потерпали від скрути, звернувся старшина військовополонених Ібрагім Анвар-огли. Його клопотання підтримали в консульстві⁴². До завдань консульства в Одесі належала організація торгівлі між Українською Державою та Османською імперією через порти Одеси й турецькі порти на Чорному морі. В обмін на пшеницю, ячмінь, цукор і метал український уряд просив у Туреччини пальне, нафту, оливу. Проте в належних обсягах очікуваний товарообмін заснувати на той час не вдалося⁴³. Інформація про діяльність консульства Османської імперії в Одесі збереглася як у ЦДАВО України, так і в Державному архіві Одеської області.

У зв'язку з легалізацією турецьких представників у Києві та Одесі виявлялася очевидна асиметричність дипломатичного представництва в УНР і Османській імперії через відсутність офіційного українського посла в Туреччині. 21 жовтня 1918 року на цю посаду отримав призначення багатолітній голова Київської губернської земської управи Михайло Суковкін. До штату посольства увійшли радник Люцій Кобилянський, секретарі Михайло Любимський і князь Вячеслав Тенішев, старші урядовці Х. Пономаренко та О. Хоруженко, молодший канцелярський урядовець Ян Москаленко, перекладач Ю. Стеблин-Каменський, військовий аташе полковник В. Васильєв та військово-морський аташе капітан першого рангу О. Зарудний. У ЦДАВО України збереглися їхні дипломатичні паспорти та членів їхніх родин, що виїхали з новопризначеними дипломатами. Ці документи містять не лише інформацію про дати призначення на посади, але й фото власників паспортів. Українське посольство прибуло до Стамбула після підписання представниками Османської імперії та Великої Британії 30 жовтня 1918 року Мудроського перемир'я з країнами Антанти, яке було наслідком поразки Османської імперії у Першій світовій війні та передбачало відкриття Чорноморських проток для військових флотів Антанти, виведення залишків османських військ із Персії, Кілії, Закавказзя та ін.⁴⁴. Документи про формування штату посольства та звіти посла збереглися у фонді 3766 ЦДАВО України. М. Суковкін зафіксував у звітах інформацію про приїзд до Стамбула 1 листопада 1918 року, перші візити до міністра закордонних справ та послів Німеччини, Австро-Угорщини й Болгарії, пояснив причину затримки візиту Великого Візиря й Султана⁴⁵. За короткий строк існування Посольства Української Держави йому вдалося дещо зробити, насамперед досягти визнання Українського Чорноморського флоту шляхом підписання спеціальної угоди. З метою налагодження поштового й телеграфного зв'язку між Туреччиною й Українською Державою М. Суковкін ініціював підготовку підписання відповідних угод. Однак його діяльність, пов'язана зі спробами відчуження майна посольства, про

припинення діяльності якого він оголосив із приходом до влади Директорії, завдала шкоди репутації дипломатичної установи й іміджу держави.

У ЦДАВО України зберігаються і документи, які висвітлюють триваллий процес пошуків приміщення для турецької місії. 28 жовтня 1918 року незадоволений наданим приміщенням Ахмед Мухтар-Бей звернувся «з приводу безкінечної справи з розміщення Цісарської місії» з проханням надати кімнати на другому поверсі «Паласт-Отелю»⁴⁶. Їх звільняло німецьке представництво, що припинило свою діяльність після підписання Комп'єнського перемир'я. Сповідуючи про це МЗС Української Держави, німецький посол указав, що звільняє кімнати в «Паласт-Отелі» і пропонує розташувати там посольства Туреччини й Фінляндії⁴⁷. Епопея, пов'язана з прибуттям та розташуванням у Києві турецького представництва, завершилася в середині листопада 1918 року наданням «10 кімнат на другому поверсі отеля «Палас», які займала німецька місія»⁴⁸. У цей час розпочалося антигетьманське повстання. Саме в резиденції турецького посла, менше ніж за місяць, 14 грудня 1918 року, гетьман Павло Скоропадський підписав грамоту про своє зречення влади.

Документи, що збереглися в ЦДАВО України, дають підстави уточнити дату виїзду Посольства Османської імперії з Києва. Це відбулося не 9 січня, а 12 січня, в неділю о 10 годині 15 хвилин. Переговори щодо отримання з цією метою двох літерних вагонів розпочалися 30 грудня, невдовзі після приходу до влади Директорії і відновлення Української Народної Республіки. Останній запит від 9 січня передбачав надання турецьким дипломатам уже чотирьох вагонів: одного першого класу, двох другого класу й одного багажного. Турецькі дипломати виїхали першими серед іноземних представництв. У повному складі співробітники посольства разом із родинами вирушили потягом до Одеси, а звідти — морем до Стамбула. Збереглися відомості, що до своїх вагонів вони за певну плату взяли багато заможних київських родин. Цей прецедент породив звернення іноземних підданих до інших представництв з проханням допомогти виїхати з Києва, на який насувалися більшовики.

На той час Директорія вже призначила нового представника до Стамбула. Налагоджувати українсько-турецькі зв'язки було уповноважено О.Г. Лотоцького. Новий посол запросив на посаду радника Івана Токаржевського-Карашевича, безмежно відданого українській ідеї. Розпочинати роботу доводилося в умовах системної кризи. Вивчивши ситуацію щодо потреб захисту українських громадян на турецькій території та створення російських консульських установ у провінціях Малої Азії, Олександр Лотоцький 1 лютого 1920 року подав до імперського Міністерства закордонних справ ноту, в якій ініціював створення у Трабзоні, Смирні та Єрусалимі тимчасових українських консульств з

огляду на перебування великої кількості українців серед російського населення турецьких земель.

Проте в українських містах залишалися турецькі громадяни, які потребували консульського захисту в радянській Україні. Інформацію про становище турецьких підданих містять документи ф. 4 (Народного комісаріату закордонних справ УСРР) ЦДАВО України і ф. 4205 (Управління Уповноваженого НКЗС в Київському районі) Державного архіву Київської області. Через відсутність офіційного представництва генеральний консул Персії Мірза Дж. Мір-Тагієв створив у консульстві турецький відділ і видавав документи турецьким підданим. Отримання офіційних посвідчень особи іноземними громадянами мало особливу актуальність у зв'язку з оголошеною Київським губвиконкомом реєстрацією. Однак Уповноважений НКЗС УСРР в Києві В.Д. Торговець відмовився візувати видані Мір-Тагієвим паспорти через сумнів у наявності в консула повноважень щодо їх видавання підданам Туреччини. Відповідно до надісланого з Харкова на запит уповноваженого розпорядження перському генеральному консулові було відмовлено в праві видавати національні паспорти не лише турецьким, але й перським підданам з огляду на відсутність будь-яких договірних відносин між урядом радянської України та Персії⁴⁹.

Опікувався інтересами турецьких підданих в умовах радянської дійсності й перський консул в Одесі Г. А. Мефферт. Хоч і не мав на це спеціального дозволу. Консул просив захисту для пекарів, у яких увечері відбирали борошно, призначене для випікання хліба на наступний день; учнів музичних шкіл, у яких «реквізували» музичні інструменти, й вони не могли закінчити освіту; торгівців, крамниці яких закривали без пояснень. Він пропонував або підтвердити права перських і турецьких підданих, або видати працівникам консульства та всім турецьким і перським громадянам паспорти для «безперешкодного» виїзду на батьківщину. клопотання консула за рекомендацією НКЗС УСРР було відхилено⁵⁰.

Додатковий привід для занепокоєння іноземців створила постанова ВУЦВК «Про реєстрацію бельгійських громадян, турецьких і естонських утікачів»⁵¹ від 18 травня 1920 року, згідно з якою передбачалося в найкоротший термін провести реєстрацію всіх бельгійських, турецьких і естонських громадян, які проживали в межах УСРР. Виконання постанови покладалося на систему установ губевакув, до завдань яких належала організація репатріації іноземців. Запроваджувана реєстрація іноземних громадян викликала в них обґрунтований страх за своє життя.

Питання про потребу захисту особистих прав виникло й серед членів харківської колонії турецьких підданих, яка з 1914 року існувала без спеціального органу правління. Їхнє життя та майно так само залежало

від волі радянських чиновників, які здійснювали так зване «изъятие излишков у буржуазии»⁵². Відправивши в червні 1920 року до центрального управління надзвичайних комісій УСРР 17 заяв про арешт майна та затримання окремих осіб, турецькі громадяни сподівалися на позитивне вирішення проблеми. Натомість управління надзвичайними комісіями і НКЗС УСРР вирішили узгодити практику й розробити перелік предметів, які можна конфісковувати під час кампанії вилучення надлишків у іноземних підданих, «зادля уникнення непорозумінь і претензій з боку іноземних урядів»⁵³. Іноземні піддані, які мали достатні документальні докази свого громадянства, визнавалися такими, що не складають виключення в питанні конфіскації майна. У зв'язку з цими подіями в липні 1920 року актуалізувалася потреба обрання уповноваженого з консульськими функціями. Їхнім єдиним порадником залишався перський генеральний консул у Харкові Володимир Захарович Дубинський. Та 3 листопада 1920 року він раптово помер.

Підставою для встановлення дипломатичних відносин між Українською СРР і Туреччиною в нових умовах став підписаний в Анкарі 2 січня 1922 року Договір про дружбу і братерство. З листопада 1921 року з метою його підготовки та протидії представництву УНР в Анкарі перебувало Надзвичайне посольство УРСР в Туреччині. У фонді 3694 збереглися накази очільника посольства з основної діяльності та особового складу, текст звернення М.В. Фрунзе до турецького Меджлісу про відносини з радянською Україною, списки співробітників посольства, посвідчення радянських дипломатів.

В українсько-турецькому договорі серед іншого передбачалося не допускати утворення або перебування на своїх територіях ворожих відповідно до Туреччини та УСРР організацій, груп, офіційних осіб; встановити на своїх територіях режим найбільшого сприяння для громадян кожної з договірних сторін; укласти консульську конвенцію. До укладення консульської конвенції стосунки між обома державами мали регулюватися нормами міжнародного права на засадах взаємності. Вже 23 червня 1922 року в Харкові в приміщенні НКЗС відбувся обмін ратифікаційними грамотами договору. Турецьку сторону представляв Надзвичайний посол Ангори, міністр охорони здоров'я Різа Нур-Бей та член посольства депутат Великого національного зібрання Туреччини Раджал-Бей, майор Якуб-Бей, секретар посольства Валі-Бей. З українського боку головував В.І. Яковлев, надзвичайний посол УСРР в Ангорі й командувач збройними силами України і Криму М.В. Фрунзе, член колегії НКЗС Балицький і генеральний секретар НКЗС Величко⁵⁴.

Та в грудні 1922 року Українська Соціалістична Радянська Республіка увійшла до складу Союзу РСР. 23 липня 1923 року Народний комісар

закордонних справ СРСР скерував ноту до повіреного в справах Німеччини та представників Австрії, Афганістану, Великобританії, Італії, Китаю, Латвії, Литви, Монголії, Норвегії, Персії, Польщі, Туреччини, Фінляндії, Чехословаччини, Естонії у СРСР, в якій повідомляв про те, що у зв'язку з введенням у дію Договору про створення Союзу РСР до компетенції Союзу переходять питання зовнішніх відносин, зовнішніх торговельних відносин, митної системи, управління шляхами, поштою і телеграфом, укладення концесійних угод як загальносоюзних, так і від імені республік⁵⁵. При цьому наголошувалося, що укладені республіками угоди зберігають свою силу, а колишні республіканські замінено на загальносоюзні. Нота містила прохання повідомити про це свої уряди.

Загалом українську складову джерельної бази дослідження діяльності українських дипломатичних представництв у Туреччині, їхнього протистояння більшовицькому посольству та завдань і місії посольства Османської імперії у Києві можна вважати репрезентативною. Найціннішу інформацію містять документи, що відклалися у фондах зовнішньополітичного відомства в ЦДАВО України: «Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1917–1918 рр.» (ф. 2592), «Міністерство закордонних справ Української Держави, 1918 р.» (ф. 3766), «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1918–1924 рр.» (ф. 3696). Тут збереглися оригінали та копії уповноважувальних грамот послів, списки членів представництв із адресами їх розташування, листування українською та іноземними мовами в оригіналах з вищим керівництвом держав, профільними міністрами та главами місій (у копіях і чернетках), авторизовані переклади звернень турецьких представників до зовнішньополітичного відомства й інших державних органів, документи персонального характеру. Особливий інтерес становлять фото й автографи дипломатів, відтиски печаток, бланки установ.

Архівна інформація, що міститься в документах, які зберігаються в українських і зарубіжних архівах, засвідчує перспективи подальших досліджень. Вони мають вийти за межі лише України і Туреччини та враховувати потреби проведення архівної евристики в архівах Німеччини, Австрії, Болгарії. Практичним аспектом досліджень інституційної історії української дипломатичної служби та діяльності іноземних представництв в Україні може бути підготовка українськими й турецькими дослідниками спільного документального видання, виставок архівних документів відповідної тематики, маркування місць пам'яті дипломатичної історії.

¹ Дацків І.Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2010. 34 с.; Дацків І.Б. Дипломатія

українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.

² Сергійчук Б.В. Українсько-турецькі відносини в першій чверті ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2011. 19 с.

³ Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів: українсько-турецькі відносини в середині ХVI — на початку ХХI ст. КИЇВ: ПП Сергійчук М. І., 2012. 320 с.

⁴ Кирилми Хакан. Дипломатичні відносини між Османською імперією і Українською Демократичною Республікою, 1918–1921 рр. URL: <http://www.ucrainarma.org/forum/viewtopic.php?f=5&t=17&start=20>

⁵ Фархі Фурат Мехмет. Оприлюднені документи оттоманських архівів та їх важливість для дипломатичних відносин між Україною і Четверним союзом. *Україна та Німеччина: міждержавні відносини: Зб. наук. праць*. Київ–Чернігів, 2018. С. 165–172.

⁶ Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів: українсько-турецькі відносини в середині ХVI — на початку ХХI ст. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2012. 320 с. Сергійчук Б.В. Документи з Османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини в 1918 році. *Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць*. Вип. 7. Спецвипуск: «Павло Скоропадський — останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження)». Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 226–232; Сергійчук Б.В. Документи з Османського архіву про розвиток консульських відносин між УНР і Туреччиною. *Науковий вісник Дипломатичної академії України. Історичні науки*. 2013. Вип. 20 «Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід». Ч. 1. С. 156–160.

⁷ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали. Держкомархів України, Укр. НДІ архів. справи та документознавства [авт. передм., упоряд.: І.Б. Матяш та ін.; редкол.: К.І. Грищенко (голова) та ін.]. Київ: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. 592 с.: табл.

⁸ Дипломатія УНР і Української Держави в документах та спогадах сучасників: у 2 т. Упоряд. і передм. І.М. Гнатишина, О.С. Кучерука, О.О. Мавріна; Вступ. слово В.С. Огризка. Київ: Укр. письменник, 2008. Т. 1. 369 с.; іл.; Т. 2. 379 с.

⁹ Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів. Інститут історії України НАН України, Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського (США) та ін. Уклад.: О.І. Лупандін, І.В. Ралле, Л.В. Яковлева. Київ; Нью-Йорк; Філадельфія: Інститут історії України НАН України, 1999. 366 с.

¹⁰ Текст мирного договору, підписаного в Бресті представниками Української Народної Республіки та Центральних держав. *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Документи і матеріали*. Київ, 2010. С. 84–87.

¹¹ Сергійчук Б. Документи з Османського архіву ... С. 228–230.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1063, оп. 3 спр. 12, арк. 6.

¹³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 50, арк. 4.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 5–6 зв.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. спр. 111, арк. 3.

¹⁶ Сергійчук Б.В. Документи з Османського архіву... С. 228–230.

¹⁷ Кирилми Хакан. Дипломатичні відносини між Османською імперією і Українською Демократичною Республікою, 1918–1921 рр. URL: <http://www.ucrainarma.org/forum/viewtopic.php?f=5&t=17&start=20>

¹⁸ Там само.

- ¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 20; Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів... С. 183.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 30.
- ²¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 287, арк. 7.
- ²² Обмен ратификационными грамотами. *Киевская мысль*. 1918. 27 (11) августа. № 147. С. 5.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 2.
- ²⁴ Там само, арк. 15.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 11.
- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 27–30.
- ²⁷ Турецький генеральний консул. *Відродження*. 1918. 31 (18) липня. Ч. 100. С. 3.
- ²⁸ Українська держава. Т. 2. С. 257.
- ²⁹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 12.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 3, арк. 136.
- ³¹ Там само.
- ³² ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 7.
- ³³ Сергійчук Б.В. Документи з Османського архіву про відносини Української Держави й Туреччини... С. 229.
- ³⁴ Прием генерала Черячукина. *Киевская мысль*. 1918. 25 (12) сентября. № 169. С. 2.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ ЦДАВО України, ф. 1118, оп. 1, спр. 3, арк. 22, 23.
- ³⁹ Там само, арк. 33.
- ⁴⁰ Там само, арк. 23.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 12.
- ⁴² Державний архів Одеської області, ф. Р-3865, оп. 1, спр. 47, арк. 87.
- ⁴³ Кирилми Хакан. Дипломатичні відносини...
- ⁴⁴ Коміренко І.Д. Мудреське перемир'я. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т.* Київ: Знання України, 2004. Т. 2. С. 139.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 111, арк. 24–25.
- ⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 29.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 140, арк. 13.
- ⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 114, арк. 30.
- ⁴⁹ Державний архів Київської області, ф. 4205, оп. 1, спр. 14, арк. 50, 51.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 66.
- ⁵¹ Про реєстрацію бельгійських громадян, турецьких і естонських утікачів. *Вісті ВУЦВК*. 1920. 18 травня. № 123.
- ⁵² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 726, арк. 44.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 628, арк. 222.
- ⁵⁵ Нога Народного комісара закордонних справ СРСР Повіреному в справах Німеччини в СРСР Радовіцу. *Українська РСР на міжнародній арені...* С. 632–633.
- ⁵⁵ Там само. С. 560.

REFERENCES

1. Farkhi Furat, M. (2018). Opryliudneni dokumenty ottomanskykh arkhiviv ta yikh vazhlyvist dlia dyplomatychnykh vidnosyn mizh Ukrainoiu i Chetvernym soiuzom. *Ukraina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny*, 165–172 [in Ukrainian].

2. Hnatyshyn, I.M., & Kucheruk, O.S., Mavrin, O.O. (Eds.). (2008). *Dyplomatiia UNR i Ukrainskoi Derzhavy v dokumentakh ta spohadakh suchasnykiv*. (Vols.1–2). Kyiv: Ukr. Pysmennyk [in Ukrainian].

3. Kyrymly, K. *Dyplomatychni vidnosyny mizh Osmanskoiu imperiieiu i Ukrainskoiu Demokratychnoiu Respublikoiu, 1918–1921 rr.* Retrieved from <http://www.ucreainarma.org/forum/viewtopic.php?f=5&t=17&start=20> [in Ukrainian].

4. Matyash, I.B. (Ed.). (2010). *Istoriya ukrayins`koyi dy`plomatiyi: pershi kroky` na mizhnarodnij areni (1917–1924 rr.) dokumenty` i materialy*. Ky`yiv: Vy`d-vo gumanit. 1-ry` [in Ukrainian].

5. Serhiichuk, B.V. (2013). Dokumenty z Osmanskoho arkhivu pro vidnosyny Ukrainskoi Derzhavy y Turechchyny v 1918 rotsi. *Natsionalna ta istorychna pamiat*, 7, 226–232 [in Ukrainian].

6. Serhiichuk, B.V. (2013). Dokumenty z Osmanskoho arkhivu pro rozvytok konsulskykh vidnosyn mizh UNR i Turechchynoiu. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy. Istorychni nauky*, 20, 156–160 [in Ukrainian].

Serhiichuk, B., & Serhiichuk, V. (2012). *Na mezhi dvokh svitiv: ukraïnsko-turetski vidnosyny v seredyni XVI — na pochatku XXI st.* Kyiv [in Ukrainian].